

БОЛА ХУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ИНСТИТУЦИОНАЛ ТИЗИМНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Султонов Нодирбек

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси

Миллий маркази ходими.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18443668>

Аннотация. Мақолада бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг институционал тизими, хусусан, Болалар омбудсмани институтининг концептуал-ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган. Мақолада Омбудсманнинг давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги “институционал кўприк” сифатидаги гибрид табиати ҳамда унинг болани “яхлит субъект” сифатида талқин қилишдаги аҳамияти очиқ берилган. Яқунда Ўзбекистон миллий қонунчилигини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириши, жумладан, боланинг диний таълим олишида ота-оналар масъулияти ва Болалар омбудсмани ваколатларини кенгайтириши бўйича илмий асосланган таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар. Бола ҳуқуқлари, Болалар омбудсмани, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, институционал тизим, бола манфаатларининг устуворлиги, мустақил институтлар, проактив таъсир, миллий қонунчилик.

Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича мустақил институтлар фаолиятининг концептуал пойдевори — Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияда мустаҳкамланган кенг қамровли ҳуқуқлар тизимидир. Ушбу Конвенция боланинг фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини ўзида мужассам этган, халқаро ҳуқуқ тизимидаги ноёб ва универсал нормалар мажмуи ҳисобланади. Мазкур ҳужжатнинг замирида болага нисбатан шахс сифатидаги қараш мужассам бўлиб, айнан шу концептуал ёндашув мустақил институтлар фаолиятининг стратегик йўналишларини белгилаб беради.

Конвенциянинг тўртта фундаментал тамойили — камситмаслик, бола манфаатларининг устуворлиги, яшаш, омон қолиш ва ривожланиш ҳуқуқи ҳамда боланинг ўз фикрини баён этиш ҳуқуқи бўлиб, бу барча қолган ҳуқуқларни талқин қилиш ва амалиётга татбиқ этишнинг методологик асоси бўлиб хизмат қилади.

Конвенциянинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, унда бола жамиятдан ажратилган, яқкаланган шахс сифатида талқин этилмайди. Аксинча, ҳужжатда бола оила ва жамиятнинг ажралмас аъзоси сифатида кўрилади. Шу билан бирга, унга ҳар томонлама кўмак бериш — унинг камолоти ва равнақи учун зарурий шарт эканлиги эътироф этилади. Шу тариқа, бола ҳуқуқларини рўёбга чиқариш жараёнини давлат, ота-оналар (ёки васийлар) ва бола иштирок этадиган учинчи томонлама муносабатлар тизими сифатида тасаввур қилиш мумкин¹.

Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича мустақил институтлар Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита томонидан белгиланган Конвенцияни ҳаётга татбиқ этишнинг умумий

¹ Конвенция о правах ребенка : [принята Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 нояб. 1989 г.]. Ст. 5, 18. См.: Doek J. E. Independent Human Rights Institutions for Children. Florence : UNICEF Innocenti Research Centre, 2008. (Innocenti Working Paper ; № 2008-06).

чораларидан бири ҳисобланади². Шу нуқтаи назардан, ушбу институтлар ҳуқуқий ислохотлар, ресурсларни тақсимлаш, давлат органлари ва стратегиялари, маълумотлар мониторинги тизимлари, аҳолининг хабардорлигини ошириш ҳамда фуқаролик жамиятининг роли каби бошқа чора-тадбирларни мантиқан тўлдиради.

Мустақил институтларнинг алоҳида аҳамияти уларнинг фаолият йўналишлари ва улар томонидан илгари сурилаётган концептуал ёндашувда намоён бўлади. Бошқа субъектлар муайян тор соҳавий масалалар (масалан, болалар одил судлови, таълим, соғлиқни сақлаш ёки хотин-қизлар муаммолари) билан давлат ёки нодавлат секторининг муайян нуқтаи назаридан келиб чиқиб шуғулланса, мустақил институтлар болага йўналтирилган, болаликнинг турли қирраларини ва ҳуқуқларнинг бўлинмаслигини акс эттирувчи стратегик ёндашувларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Бола ҳаётига ва унинг ҳуқуқлари ижросига бевосита ёки билвосита таъсир этувчи омилларни комплекс таҳлил қилиш — ушбу институтлар томонидан ишлаб чиқиладиган сиёсий тавсияларнинг методологик асосини ташкил этади. Уларнинг оммавий-ҳуқуқий, бироқ мустақил табиати давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги мувозанатли маконни эгаллаш имконини беради ва бу икки қутб ўртасида конструктив мулоқот майдонини яратади³. Уларнинг асосий вазифаси — боланинг энг яхши манфаатларини таъминлаш йўлида сиёсий, институционал ва ижтимоий тизимнинг тарқоқ қисмларини бирлаштириш, яъни манфаатдор томонлар ўртасида ўзига хос “институционал кўприклар” қуришдан иборатдир.

Давлат бошқаруви идоралари одатда ўз ваколатлари доирасида чекланган ёндашувга эга. Масалан, Халқ таълими вазирлиги болани фақат “ўқувчи”, Соғлиқни сақлаш вазирлиги эса фақат “пациент” сифатида кўради. Мустақил институтнинг (Омбудсманнинг) феномени шундаки, у болани яхлит ижтимоий субъект сифатида таҳлил қилади. Бу эса бола ҳуқуқларини таъминлашдаги “тизимли бўшлиқларни” аниқлаш имконини беради.

Омбудсманларга таъриф беришда ишлатиладиган “давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги кўприк” ибораси Омбудсман институтининг гибрид табиатига ишора қилади. У давлат бюджетидан молиялаштирилса-да, давлат иерархиясига бўйсунмайди. Бу мақом унга давлат идораларининг фаолиятига холис (экспертлик) баҳо бериш ва айни пайтда фуқаролик жамиятининг овозини қарор қабул қилувчилар даражасига кўтариш имконини беради. Ушбу институтлар сиёсий қарорларни нафақат уларнинг ижро этилиш босқичида, балки қабул қилинишидан олдинги муҳокама жараёнида ҳам диққат билан ўрганиб чиқади. Болалар масалалари бўйича омбудсманлар қонунчилик органига тегишли тавсиялар юбориш, ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш бўйича ишчи учрашувларда иштирок этиш ва давлат лавозимларини эгаллаш орқали норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнида фаол қатнашадилар.

² Замечание общего порядка № 5 (2003). Общие меры по осуществлению Конвенции о правах ребенка. CRC/GC/2003/5. 27 нояб. 2003 г. [Электронный ресурс]. URL: <https://tbinternet.ohchr.org/> (Мурожаат қилинган сана: 24.12.2023).

³ Smith A. The Unique Position of National Human Rights Institutions: A Mixed Blessing? // Human Rights Quarterly. 2006. Vol. 28, № 4. 908–911 б.

Бугунги кунда мустақил омбудсман институтларининг роли шунчаки ҳуқуқбузарликларни қайд этишдан, қонунчилик жараёнига олдиндан таъсир кўрсатиш (proactive engagement) босқичига ўтмоқда. Бу давлатга келгусида юзага келиши мумкин бўлган тизимли хатоларни “ҳуқуқий филтър” орқали бартараф этиш имконини беради.

Одатда бола ҳуқуқлари фақат ижтимоий ҳимоя билан чекланиб қолади, деб ҳисобланади. Бироқ матндаги солиқ тизими (иқтисодий) ва фуқаролик мақоми (сиёсий-ҳуқуқий) масалалари мустақил институтларнинг ваколат доираси жуда кенг эканини исботлайди. Бу эса боланинг “яхлит шахс” эканлиги ҳақидаги олдинги мулоҳазаларимизни амалий жиҳатдан тасдиқлайди.

Мустақил институтларнинг фаолияти давлатга “босим ўтказиш” эмас, балки давлат ва жамият учун имкониятлар майдонини кенгайтиришдир. Улар ижтимоий ўзгаришларни тарғиб қилар экан, давлатнинг ижтимоий сиёсатини болалар манфаатларига мослаштириш учун илмий ва таҳлилий асосларни тақдим этади. Бу эса тизимнинг ички барқарорлигини оширади.

Мақола таҳлили шуни кўрсатадики, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизими фақат ижтимоий ёрдам кўрсатиш билан чекланиб қолмаслиги керак. Мустақил Омбудсман институтлари давлат идораларининг “тор соҳавий” ёндашувини бартараф этувчи стратегик филтър вазифасини ўтайди. Бундай институтларнинг мавжудлиги давлатнинг болаларга оид сиёсатини нафақат ижро босқичида, балки қонун ижодкорлиги жараёнидаёқ хатолардан холи қилишга хизмат қилади. Боланинг “энг яхши манфаатлари” фақат давлат, оила ва мустақил институтларнинг ўзаро конструктив мулоқоти орқалигина тўлиқ таъминланиши мумкин.

Ўзбекистонда Бола ҳуқуқлари бўйича вакил (Болалар омбудсмани) институти фаолиятини янада такомиллаштириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Маълумки, БМТнинг инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномаларида ота-оналарнинг фарзандларини ўз этиқодларига мувофиқ диний ва ахлоқий тарбиялаш ҳуқуқи эътироф этилади. Хусусан, Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 18-моддаси 4-бандида иштирок этувчи давлатлар ота-оналарнинг ўз болаларига ўз этиқодларига мувофиқ диний ва ахлоқий тарбия беришни таъминлаш эркинлигини ҳурмат қилиш мажбуриятини оладилар⁴. Бундан ташқари, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 13-модда, 3-бандида ҳам худди шу мазмунда норма мавжуд. Шу сабабли, иккала халқаро пактга қўшилган давлат сифатида Ўзбекистон миллий қонунчилигига ҳам мазкур қондани имплементация қилиш зарур.

2. Ноқонуний диний таълим боланинг нафақат сифатли билим олиш, балки соғлиғи ва хавфсизлигига ҳам таҳдид солиши мумкинлиги айни ҳақиқатдир. Боланинг манфаатларини кўзлаган ҳолда, миллий қонунчилигимизга фарзандларига лицензиясиз

⁴ Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт: [БМТ Бош Ассамблеясининг 1966 йил 16 декабрдаги 2200 А (XXI) резолюцияси билан қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги 127-I-сонли Қарори билан қўшилган] // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1996. – № 1. – 1-илова.

“хужра”ларга ёки тегишли рухсатсиз, қонунга хилоф равишда дарс бераётган шахсларга ўқишга берган ота-оналар учун жавобгарликни киритиш мақсадга мувофиқ.

3. Болалар омбудсмани институти фаолиятининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Бола ҳуқуқлари бўйича вакили тўғрисида қонун қабул қилишни тезлаштириш зарур. Ушбу қонунда болаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тугишли бўлган қонунчилик ҳужжатлари лойиҳалари Бола ҳуқуқлари бўйича вакил билан келишишни мажбурий қилувчи норма киритиш таклиф этилади.

4. Вакил давлат органлари ва ташкилотлари раҳбарларига бола ҳуқуқлари бузилишини келтириб чиқараётган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш бўйича кўриб чиқилиши мажбурий бўлган тақдимномалар киритиш ҳуқуқини бериш керак.

Бу эса институтнинг шунчаки “кузатувчи” эмас, балки ижро ҳокимиятига таъсир ўтказа олувчи таъсирчан орган бўлишини таъминлайди.

5. Болалар омбудсмани ҳузурида доимий фаолият юритувчи “Болалар кенгаши”ни ташкил этиш. Бу Конвенциянинг тўртинчи тамойили боланинг ўз фикрини баён этиш ҳуқуқини амалда таъминлайди ва қарорлар қабул қилишда болалар овозини эшитиш имконини беради.

6. Қонунда Болалар омбудсманининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги вакиллари фаолияти кўзда тутилиши керак.

Чунки марказлаштирилган тизим чекка ҳудудлардаги болалар муаммоларини тўлиқ камраб ололмайди. Ҳудудий вакиллар эса бевосита чекка ҳудудлардаги болалар муаммолари билан ишлаш имкониятига эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция: [БМТ Бош Ассамблеясининг 1989 йил 20 ноябрдаги 44/25-сонли резолюцияси билан қабул қилинган]. – Тошкент: Адолат, 2021. – 56 б.
2. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт: [БМТ Бош Ассамблеясининг 1966 йил 16 декабрдаги 2200 А (XXI) резолюцияси билан қабул қилинган] // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1996. – № 1. – 1-илова.
3. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт: [БМТ Бош Ассамблеясининг 1966 йил 16 декабрдаги 2200 А (XXI) резолюцияси билан қабул қилинган] // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1996. – № 1. – 1-илова.
4. Замечание общего порядка № 5 (2003). Общие меры по осуществлению Конвенции о правах ребенка (CRC/GC/2003/5). – URL: <https://tbinternet.ohchr.org/>
5. Doek J. E. Independent Human Rights Institutions for Children. – Florence: UNICEF Innocenti Research Centre, 2008. – 44 p. (Innocenti Working Paper; № 2008-06).
6. Smith A. The Unique Position of National Human Rights Institutions: A Mixed Blessing? // Human Rights Quarterly. – 2006. – Vol. 28, № 4. – P. 904–946.